

واکاوی نقش اخلاق و دینداری در معناداری زندگی با تاکید
بر راهکارهای قرآن کریم
(مطالعه موردی: دانشجویان رشته معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد ایلام)
(صفحات ۱۵۵ تا ۱۸۳)

DOR:20.1001.1.17358663.1399.15.3.6.4

نوع مقاله: پژوهشی

اختر سلطانی^۱ * حامد حیاتی^۲

پذیرش: ۹۹/۰۷/۰۸

دریافت: ۹۹/۰۳/۳۰

چکیده

مطالعه کارکرد معنابخشی دین در حیات فردی و تأثیرات اجتماعی آن یکی از موضوعات مهم در جامعه‌شناسی دین است. اهمیت معنا در زندگی از آنجا ناشی می‌شود، که با ورود به جهان مدرن، نظام‌های ارزشی سنتی با چالش مواجه شدند و سیال بودن جهان زندگی مدرن، کثرت معناها و روایت‌های متعدد از آن، انسان‌ها را دچار سرگشتگی و اضطراب کرد. هدف از انجام این تحقیق بررسی رابطه میان اخلاق و دینداری و معناداری زندگی در بین دانشجویان می‌باشد. جامعه آماری پژوهش دانشجویان رشته‌ی معماری در سال ۱۳۹۷ به تعداد ۱۳۰ نفر می‌باشد. جهت نمونه‌گیری از فرمول کوکران بهره گرفته شده است که تعداد نمونه را ۹۸ نفر نشان می‌دهد. جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها از نرم‌افزار SPSS22 استفاده شده است. در این پژوهش جهت سنجش ابعاد دینداری از ابعاد اعتقادی، عاطفی، مناسکی و پایبندی استفاده شده است، همچنین جهت سنجش معناداری زندگی از مؤلفه‌های ارزشمندی، امیدواری و هدفمندی بهره گرفته شده است. جهت سنجش روایی از نظر خبرگان و اساتید (روش روایی محتوی) بهره گرفته شده است. همچنین نتایج سنجش پایایی ابزار اندازه‌گیری به روش آلفای کرونباخ نشان می‌دهد که ضریب آلفای کرونباخ پرسشنامه در حوزه دینداری ۰/۸۶۰ و در حوزه امید به زندگی ۰/۷۳۹ می‌باشد، که نشان از پایایی پرسشنامه در سطح خوب می‌باشد. روش پژوهش توصیفی و پیمایشی است. نتایج نشان داد که میان کلیه ابعاد مطرح شده در حوزه دینداری بجز بعد اعتقادی و معناداری زندگی رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد. همچنین نتایج تحلیل رگرسیونی به شیوه گام به گام نشان داد که از میان ابعاد مطرح شده در حوزه دینداری؛ بعد عاطفی، بعد مناسکی و بعد پایبندی وارد مدل رگرسیونی شدند و این ابعاد به ترتیب دارای بیشترین اثر بر معناداری زندگی دانشجویان بوده‌اند.

واژگان کلیدی: دینداری، معناداری زندگی، آموزه‌های دینی، اسلام، همبستگی، رگرسیون

۱. استادیار گروه الهیات، واحد ایلام، دانشگاه آزاد اسلامی، ایلام، ایران. رئیس مرکز تحقیقات مطالعات علوم قرآن و حدیث با رویکرد الگوی پیشرفت اسلامی - ایرانی (نویسنده مسئول)
akhtar.soltani@yahoo.com

۲. استادیار گروه معماری، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران.

۱- بیان مسئله

در عصر حاضر دین پژوهی به شیوه علمی و با استفاده از روش‌های مورد قبول در علوم انسانی یکی از مورد توجه‌ترین حیطه‌های پژوهشی در رشته‌های علمی و دانشگاهی است. در مورد دین و کارکردهای آن پژوهش‌های متفاوتی با دیدگاه‌های مختلف انجام گرفته است (آرگیل و هالامی^۱، ۱۹۷۵؛ برگین^۲، ۱۹۸۳). شاید بتوان گفت که عصر حاضر، دوره بازگشت به دین و بازشناسی در مفاهیم آن است و انسان قرن حاضر به عنوان انسان «دین ورز» شناخته شده است؛ زیرا که بر طبق یافته‌های پژوهش‌های جامعه‌شناختی، بیش از ۹۵ درصد انسان‌ها به وجود خداوند ایمان دارند (الیاده، ۱۳۷۴: ۲۲).

از دیدگاه جامعه‌شناختی، دین به عنوان یک نهاد اجتماعی دارای کارکردهای اساسی مانند انضباط، انسجام، حیات‌بخشی و خوشبختی آفرینی در نظر گرفته می‌شود که فقدان آن بقای جامعه را مخدوش می‌سازد (آلپر^۳، نقل از گیویان، ۱۳۷۷: ۱۱۵).

از دیدگاه روان‌شناختی به دین و دینداری از منظر کارکردهای بهداشت روانی و روان‌درمانی و ارتباط دینداری با ویژگی‌های روانشناختی نگریسته می‌شود. در قرآن مجید و منابع دیگر اسلامی تعابیر و کاربردهای وسیعی از دین صورت گرفته و تعاریف مختلفی از آن ارائه شده است. برای مثال دین، پیروی راه و رسم درست زندگی تلقی شده است (یوسف، ۳۷ و ۳۸؛ ابراهیم، ۱۳). دین، شکوفایی فطرت در ابعاد گوناگون وجودی آدمی شناخت خدا و حقایق هستی، گرایش‌های اخلاقی، معنوی، اجتماعی و فردی و ارتقا به کمال و خوشبختی جاوید است (روم: ۳۰). دین، همان چنگ زدن به جبل‌الهی و شکل دادن ساختار زندگی براساس هدایت‌های او است (بقره: ۲۵۶).

از سوی دیگر همه انسان‌ها در طول زندگی خود با تجربه‌های آزاردهنده و دشواری‌ها و ناملایماتی روبرو هستند. همچنین شاهد تبعیض‌ها و بی‌عدالتی‌هایی در این جهان هستند که تفسیر و هستند. همچنین شاهد تبعیض‌ها و بی‌عدالتی‌هایی در این جهان هستند که تفسیر و توجیه آن‌ها همواره یک معضل فکری و فلسفی بوده است که افراد عادی هم به شدت درگیر آن بوده‌اند. از دیگر سو، پرسش از آغاز و انجام زندگی فردی

^۱ . Argyle & Hallahmi

^۲ . Bergine

^۳ . Alper

و همه هستی، کنار آمدن با پدیده پر رمز و راز مرگ، پرسش‌هایی است که اگر پاسخ موجهی نیابند، انسان را دچار تشویش‌ها و سردرگمی‌های مشکل‌آفرینی می‌کنند. همه این دغدغه‌ها و پرسش‌ها انسان را با مسأله معنای زندگی درگیر می‌کند که نحوه پاسخی که به آن می‌دهیم تجربه ما از زندگی و کنش‌های ما در زندگی روزمره را متأثر می‌سازد. خلق معانی است که ادراکی از جهان برای ما فراهم می‌کند و مسیر زندگی ما را در جهان می‌سازد (مارشال^۱، ۱۹۸۶؛ فرانکل، ۱۳۷۵: ۱۳۱). در این میان، اعتقادات دینی تبیین‌های بنیادینی برای معنابخشی زندگی ارائه می‌دهند (استارک^۲، ۱۹۹۹: ۲۷۲).

در بین جامعه‌شناسان اجماعی وجود دارد مبنی بر اینکه دین یکی از منابع مهم معنابخشی به زندگی است. به نظر ماکس وبر تمام ادیان در طول تاریخ تلاش کرده‌اند تا نیاز به «معنی» را رفع کنند. هدف و کارکرد تمام ادیان و پیامبران درک‌پذیر ساختن جهان و معنا بخشیدن به زندگی از طریق خلق نظام‌های ارزشی است (وبر، ۱۹۶۳: ۳۱۲). جامعه‌شناسان دین، از همان ابتدای رشد این حوزه و طرح پرسش از چیستی و چرایی دین، بر اهمیت دین به عنوان سپهری معنابخش تأکید کرده‌اند؛ و به صورت کلی بر این باورند که دین برای انسان‌ها می‌تواند چارچوبی منظم خلق کند، که کل هستی در این چارچوب قابل تفسیر باشد و اتفاقات و حالات‌های مختلف احساسی را، درک‌پذیر سازد (وبر، ۱۳۸۴؛ برگر، ۱۹۶۷ و یینگر، ۱۹۶۹). برخی مثل یینگر (۱۹۶۹) و برگر (۱۳۸۴) در آثار متأخرش، بر بی‌بدیل بودن دین برای معنابخشی به زندگی و پاسخ دادن به پرسش‌های غایی بشر تأکید کرده‌اند. از این منظر، سست شدن پابندی‌های دینی در جهان مدرن می‌تواند به عنوان یک مسأله اجتماعی مطرح شود، زیرا انسان‌هایی که نظام معنابخش متقنی نداشته باشند، ممکن است دچار سردرگمی و تشویش و در نتیجه، کنش‌های اجتماعی اخلاص‌آفرین شوند.

آزمون تجربی رابطه دینداری و معناداری زندگی از موضوعاتی است که روان‌شناسان و جامعه‌شناسان غربی به آن پرداخته‌اند، اما در ایران در تحقیقات تجربی کمتر به آن توجه شده است. این مقاله بنا دارد بر اساس یافته‌های یک پیمایش دانشجویی، ارتباط میان میزان دینداری و معناداری زندگی را آزمون کند تا ضمن ارائه

۱. Marshall, V. W.

۲. Stark, R.

واکاوی نقش اخلاق و دینداری در معناداری زندگی با تأکید بر راهکارهای قرآن کریم.....

تصویری از وضع دینداری و معناداری زندگی جمعیت مورد مطالعه، کیفیت این رابطه و دلالت‌های آن برای نظریه‌های ناظر به موضوع را مورد بحث قرار دهد. هدف در این تحقیق؛ تبیین رابطه اخلاق و دینداری در معناداری زندگی، با تأکید بر راهکارهای قرآن کریم در بین دانشجویان معماری می‌باشد.

۲- ادبیات پژوهش

۲-۱ ادبیات تجربی

برخی از پژوهشهایی که در زمینه واکاوی نقش اخلاق و دینداری در معناداری زندگی با تأکید بر راهکارهای قرآن کریم انجام شده است، در اینجا ارائه می‌شود:

با جستجوهای صورت گرفته در حوزه موضوع تحقیق تحقیقات متعددی در حوزه اخلاق و دینداری و شاخص‌های موثر بر آن یافت گردید. با وجود این، پژوهشی که به رابطه دینداری و معناداری بپردازد یافت نشد. در زیر به برخی تحقیقات صورت گرفته اشاره شده است:

نویسنده و عابدینی (۱۳۹۰)، در تحقیقی با عنوان عوامل موثر در پایبندی دینی جوانان (مطالعه موردی: دانش‌آموزان مقطع پیش دانشگاهی شهرستان گرمسار) پرداختند. یافته‌های پژوهش نشان داد به غیر از متغیر شغل والدین، سایر متغیرها با پایبندی دینی رابطه معناداری را نشان می‌دهند.

خداياری فرد و همکاران (۱۳۸۴)، به بررسی موضوع آماده سازی مقیاس سنجش دینداری برای جمعیت دانشجویی پرداخته‌اند. در این تحقیق بر اساس نتایج، به طور کلی مشاهده شد که دینداری سازه ای پیچیده و چندبعدی است که ابعاد مختلف شناختی، عاطفی و رفتاری دارد و شامل رابطه انسان با خداوند، دیگران، خویشن و جهان هستی می‌باشد.

فرجی و کاظمی (۱۳۸۸)، به بررسی وضعیت دینداری در ایران با تأکید بر داده‌های پیمایشی سه دهه گذشته پرداخته‌اند. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد رفتارهای فردی دینی روندی باثبات یا نسبتاً صعودی داشته‌اند. و این افزایش در اقشار مختلف اجتماعی کمی متفاوت است. اما برخی مناسک جمعی روندی نزولی داشته و وضعیت زنان در این بُعد متفاوت از سایر ابعاد است. وضعیت اعتقادات و تجربه‌های دینی اساساً در سطح بسیار

بالایی قرار دارد.

در تعدادی از پژوهش‌های خارجی، موضوع رابطه دین و معناداری زندگی به صورت تجربی آزمون شده است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

هداوی^۱ (۱۹۷۸)، در پژوهشی تحت عنوان «دین و رضایت از زندگی: تحلیلی دوباره» و همچنین هدن^۲ (۱۹۹۵) در تحقیقی با عنوان «دین و جستجوی معنا و نظم: پارادایم‌های کهن، واقعیت‌های جدید»، به نتایج مشابهی دست یافته‌اند. یافته‌های هر دو پژوهش نشان می‌دهد که اعتقادات دینی تفاسیر بنیادینی را برای معنای زندگی فراهم می‌کند و این امر را عمدتاً از طریق تقویت انگیزه‌ها و اعتقادات مثبت، انجام مناسک، نمادهای معنادار، سنت‌ها و حمایت‌ها به انجام می‌رساند.

سوزان فلچر (۲۰۰۵)، دین را به عنوان یکی از مهم‌ترین عواملی می‌داند که به زندگی انسان معنا می‌بخشد و یادآور شده است که دینداری افراد صرفاً آن‌ها را با مجموعه‌ای از اعتقادات درگیر نمی‌کند بلکه همچنین آن‌ها را با اجتماعی مرتبط خواهد ساخت که در آن دیگرانی وجود دارند که به لحاظ فکری مشابه هم هستند. در این راستا وی هدف از مطالعه را تفاوت میان باورهای دینی افراد و اجتماعات دینی در ساختن معنای زندگی عنوان کرده است. نتایج تحقیقات وی نشان داد تفاوت باورهای درون گروهی نتیجه قانع‌کننده‌ای را به دست داد. وقتی اعتقادات فردی کفایت نمی‌کرد، معنای زندگی به وسیله تعاملات اجتماعی و سکولار حمایت می‌شد. از این رو با توجه به مطالب ذکر شده می‌توان گفت که انجام تحقیقی می‌دانی و پیمایشی در حوزه موضوع ارتباط میان دینداری و معناداری زندگی دارای اهمیت و ضروری به نظر می‌رسد. بنابراین هدف اصلی از انجام این پژوهش بررسی رابطه میان اخلاق و دینداری و معناداری زندگی در میان دانشجویان می‌باشد. همچنین این پژوهش دارای فرضیات زیر است.

الف) فرض اصلی: میان اخلاق و دینداری با معناداری زندگی در دانشجویان رابطه معناداری وجود دارد.

ب) فرضیات فرعی: شامل:

میان بعد اعتقادی دینداری و معناداری زندگی رابطه معناداری وجود دارد.

1. Hadaway
2. Hadden

میان بعد تجربی دینداری و معناداری زندگی رابطه معناداری وجود دارد.
میان بعد پیامدی دینداری و معناداری زندگی رابطه معناداری وجود دارد.
میان بعد مناسکی دینداری و معناداری زندگی رابطه معناداری وجود دارد.
میان بعد مسئولیت اجتماعی دینداری و معناداری زندگی رابطه معناداری وجود دارد.
میان بعد حس تعلق به اجتماع دینداری و معناداری زندگی رابطه معناداری وجود دارد.
میان بعد خود کارایی دینداری و معناداری زندگی رابطه معناداری وجود دارد.
مطالعه کارکرد معنابخشی دین در حیات فردی و تأثیرات اجتماعی آن یکی از موضوعات مهم در جامعه‌شناسی دین است. اهمیت معنا در زندگی از آنجا ناشی می‌شود، که با ورود به جهان مدرن، نظام‌های ارزشی سنتی با چالش مواجه شدند و سیال بودن جهان زندگی مدرن، کثرت معناها و روایت‌های متعدد از آن، انسان‌ها را دچار سرگشتگی و اضطراب کرد.

۲-۲ ادبیات نظری

مفهوم اخلاق و اهمیت آن در زندگی اجتماعی و اسلامی

اخلاق جمع خُلُق و خُلُق است. این دو واژه در اصل به یک ریشه باز می‌گردد. خُلُق به معنی هیئت و شکل و صورتی است که انسان به چشم می‌بیند و خُلُق به معنی قوا و سجایا و صفات درونی است که با چشم دل دیده می‌شود، کارها را به آسانی و بدون تفکر و تامل انجام دهد (عمادی و شیرینی، ۱۳۹۹: ۹۳). اخلاق مجموعه‌ای از صفات‌های فردی انسان بوده که به صورت اعمال و رفتار در افراد بروز ظاهری پیدا می‌کند. درک مفهوم اخلاق به گونه کلی و در معنای خاص آن در کسب و کار، زیربنای ایجاد و حفظ یک نظام اخلاقی در جامعه و به تبع آن در سازمان هاست (نمازی و دیگران، ۱۳۹۹: ۷۸).
اخلاق را مجموعه‌ای از صفات روحی و باطنی انسانی تعریف کرده‌اند که به صورت اعمال و رفتاری از خلقیات درونی انسان ناشی و بروز پیدا می‌کند. افزون بر این اخلاق از مهمترین مباحث دینی است و از یک منظر مهمترین هدف انبیای الهی را تشکیل می‌دهد، زیرا بدون اخلاق نه دین برای مردم مفهومی دارد و نه دنیای آن‌ها سامان می‌یابد (خواجeh فرد و حلاج، ۱۳۹۹: ۱۲۲). در این راستا، موضوع علم اخلاق عبارت است از روح و نفس ناطقه انسان، از آن حیث که می‌تواند به صفات خوب یا بد متصف گردد. به عبارت دیگر موضوع علم اخلاق فعل و سلوک عملی انسان است (منتظری و دیگران، ۱۳۹۹: ۱).

باید اشاره داشت که اخلاق از ضروری‌ترین نیازهای جامعه انسانی است و بسیاری از مشکلات فردی و اجتماعی ریشه اخلاقی دارد. بر این اساس به نوعی حلقه گم شده بسیاری از تئوری‌ها و نظریات در نظر گرفته می‌شود که در صورت شناخت، تأثیرگذاری آن بر مقولات اجتماعی، می‌تواند بیش از پیش مورد استفاده قرار گیرد. در سایه اخلاق اجتماعی، امنیت اجتماعی که شامل تمهیداتی جهت حفظ زندگی اعضای یک جامعه می‌باشد به وجود می‌آید. اولویت اول امنیت اجتماعی، امنیت وجودی و هستی‌شناسانه گروه‌ها، جماعت‌ها و اقلیت‌ها می‌باشد این نوع امنیت هنگامی وجود خواهد داشت که وجود گروه‌ها و جماعت‌ها با تهدیدات جدی چالش‌انگیز روبرو نگردد اخلاق در تعامل با انسان‌ها و بر مبنای نیازهای افراد و ظرفیت آن‌ها تعریف می‌شود بنابراین اخلاق بیانیه‌ای از پیش تعیین شده نیست و محدود به حیطه‌ای خاص نمی‌باشد. محققینی که به گردآوری زمینه‌های گوناگون اخلاق پرداخته‌اند بیان می‌کنند که اخلاق دامنه وسیعی دارد و می‌بایست قبل از هر اقدام علمی و انسانی به ابعاد اخلاقی موضوع توجه داشت (اورنگ و دیگران، ۱۳۹۹: ۲).

معنا داری زندگی از منظر قرآن کریم

دین اسلام به عنوان کامل‌ترین ادیان الهی و کتاب آسمانی آن، قرآن کریم به عنوان آخرین کتاب الهی بیشترین توجه را در مسأله معنی داری زندگی داشته و هدفدار بودن نظام آفرینش را مورد تأکید قرار داده است. براساس تعالیم قرآن کریم یکی از هدفهای اصلی بعثت انبیاء (علیه السلام) ارایه ی تفسیری صحیح برای زندگی بشر در دنیا و معنی بخشیدن به آن و هدفدار ساختن مسیر زندگی اوست؛ و برخلاف اندیشه ی رهبانیت که هدف دین را صرف آخرت‌گرایی می‌داند از نظر قرآن کریم زندگی دنیوی موضوعیت دارد و پیامبران علاوه بر هدایت مردم به سوی خدا وظیفه داشتند زمینه های لازم را برای قیام مردم در جهت ساختن زندگی پر از قسط و عدل فراهم نمایند. قرآن کریم در بیان اهداف بعثت انبیاء می‌فرماید:

(لقد ارسلنا رسلنا بالبینات و انزلنا معهم الکتاب و المیزان ليقوم الناس بالقسط)
(حدید: ۲۵).

براساس تعالیم قرآن کریم، نظام هستی نظامی متعادل بوده و خلأ و پوچی در آن راه ندارد.

واکاوی نقش اخلاق و دینداری در معناداری زندگی با تاکید بر راهکارهای قرآن کریم.....

(ویتفکرون فی خلق السماوات و الارض ربنا ما خلقت هذا باطلا) (آل عمران: ۱۹۱).
اندیشیدن در نظام هستی و اسرار خلقت، آدمی را به این حقیقت رهنمون می شود که جهان آفرینش نظامی هدفدار است در نتیجه دینداری و ایمان داشتن، خوش بینی به جهان هستی و هدفدار دانستن نظام آفرینش است. علاوه بر آن در پرتو ایمان دینی آرامش خاطر و خشنودی و رضایت از زندگی برای انسان حاصل می شود و حتی چهره ی مرگ نیز برای او تغییر می کند و نوعی انتقال از دنیایی تنگ به جهانی فراخ ارزیابی می شود. (مطهری ۱۳۶۹ ج دو: ۴۹).

راهکار اهمیت بخشیدن به زندگی از منظر قرآن با ترویج تلاش و کار اقتصادی
از نظر قرآن کریم مهم ترین چیزی که جامعه ی بشری را پایدار نگه می دارد اقتصاد است. خداوند آن را مایه قوام اجتماعی قرار داده است. انواع گناهان و جرایم و جنایات و تعدیات و مظالم در دو چیز ریشه دارد: یکی فقر مفرط و دیگری ثروت بی حساب. به همین دلیل یکی از دلایل بعثت انبیاء فراهم ساختن زمین برای قیام مردم در جهت برقراری قسط و عدالت اقتصادی است.

قرآن کریم می فرماید: (لقد ارسلنا رسلنا بالبینات و انزلنا معهم الکتاب و المیزان ليقوم الناس بالقسط) (حدید: ۲۵).

اسلام با وضع قوانین خاص جلوی فقر مفرط را می گیرد و همچنین از ثروت بی حساب جلوگیری می کند و ثروت اندوزانی که انفاق نمی کنند به عذابی ابدی و دردناک مژده می دهد. (والذین یکنزون الذهب و الفضة و لا ینفقونها فی سبیل الله فبشر هم بعذاب الیم) (توبه: ۳۴).

به دلیل اهمیت فوق العاده ای که کار در حیات فردی و اجتماعی بشر دارد قرآن کریم به طور صریح همه ی بهره مندی های انسان را در گرو کار و کوشش او می داند. (و ان لیس للانسان الا ما سعی) (نجم: ۳۹).

امام صادق (علیه السلام) تلاش برای معاش را جهاد در راه خدا می داند و می فرماید: «الکاد علی عیاله کالمجاهد فی سبیل الله». (نوری ۱۳۸۳ ج دو: ۴۱۷).

د) اهمیت بخشی به زندگی با پیوند میان زندگی دنیوی و اخروی از منظر قرآن کریم

از نظر قرآن کریم زندگی دنیوی در رابطه تنگاتنگی با زندگی آخرت قرار دارد. و

با این بیان راهکاری در جهت معنا داری زندگی می‌باشد چرا که، بر این اساس زندگی دنیوی پوچ و بی‌ارزش نیست و دنیا و آخرت دارای ارزش می‌باشند. و هیچ کدام از این دو فدای دیگری نمی‌شود. فدا کردن آخرت به خاطر دنیا امری مذموم است و به همان اندازه نیز رها کردن زندگی دنیوی به خاطر آخرت نکوهش شده است. قرآن کریم بر مادیت محض قلم بطلان کشیده است و می‌گوید کسانی که فقط نعمت‌های دنیوی را می‌خواهند برایشان در آخرت نصیبی نیست. قرآن کریم در این باره چنین می‌فرماید: (فمن الناس من يقول ربنا آتنا فی الدنيا و ما له فی الاخره من خلاق). (بقره: ۲۰۰).

همچنین قرآن کریم بر روحانیت محض نیز خط بطلان کشیده است و می‌گوید: بر خود حرام نکنید پاکیزه‌هایی را که خدا برایتان حلال شمرده است (یا ایها الذین آمنوا لا تحرموا طیبات ما احل الله لکم) (مائده: ۸۷).

انصراف از دنیا و رهبانیت و انزواگزینی، از نظر قرآن کریم پسندیده نیست و هرگز به هنگام یادآوری راه‌های مختلف زندگی ذکری از آن به میان نیامده است. دنیا طلبی صرف که از نظر قرآن کریم مذموم است در آیه‌ی زیر آمده است:

(ومنهم من يقول ربنا اتنا فی الدنيا حسنه و فی الاخره حسنه و قنا عذاب النار اولئک لهم نصیب مما کسبوا و الله سریع الحساب) (بقره ۲۰۱-۲۰۲).

امام سجاد (علیه السلام) نیز می‌فرماید: «لیس منا من ترک دنیا لآخرته و لا آخرته الدنیا» (حرعاملی ۱۴۰۳ ج ۱۲: ۴۹)

دعوت قرآن کریم به تفکر برای یافتن معنی زندگی

برای شناخت اهداف خداوند از آفرینش و معنی دار بودن نظام زندگی، قرآن کریم انسان‌ها را دعوت به تفکر و اندیشه در نشانه‌های خداوند در هستی می‌کند. (ان فی خلق السماوت و الارض و اختلاف اللیل و النهار الایات لا ولی الا للاب) (آل عمران: ۱۹۰).

کسانی که موفق به تفکر در نشانه‌های خداوند در نظام آفرینش شوند به بیهوده نبودن خلقت و معنی دار بودن آن اعتراف خواهند کرد (ویتفکرون فی خلق السماوات و الارض ربنا ما خلقت هذا باطلا) (آل عمران: ۱۹۱).

مطالعه در نظام آفرینش برای یافتن هدفداری نظام عالم یکی از دستوره‌های قرآن کریم است.

جدی بودن زندگی از نظر قرآن کریم

یکی از دلایل معنی دار بودن زندگی از نظر قرآن کریم این است که بر اساس تعالیم قرآن کریم نظام عالم به مثابه‌ی موجودی شعورمند بسیار جدی و دقیق عمل می‌کند و همین مسأله معنی دار بودن زندگی را یادآوری می‌کند. امام علی (علیه السلام) پس از جنگ صفین اول، در نامه‌ای به فرزندش امام حسین (علیه السلام) می‌نویسد: من تجارب فراوان داشته‌ام و خیلی امور بر من گذشته است. از میان این نکات نکته‌ای که باید در صدر قرار گیرد این است که در زندگی باید جدی بود. «فافضی بی الی الجد لایکون به لعب» یعنی نمی‌توان زندگی را به بازی گرفت. (نهج البلاغه، نامه ۳۱).

در توضیح جدی بودن نظام هستی می‌توان گفت جهان هستی به مثابه‌ی یک موجود شعورمند در جهت عکس العمل نشان دادن بسیار دقیق عمل می‌کند. جهان هستی در برابر رفتارهای ما خیلی از خود حساسیت نشان می‌دهد، داوری می‌کند و متناسب با داوری عکس العمل نشان می‌دهد. قرآن کریم می‌فرماید: (فمن يعمل مثقال ذره خیرا یره و من يعمل مثقال ذره شرا یره) (زلزال: ۷-۸).

بنابراین همین امر سبب امیدواری و امید به زندگی می‌شود و سلامت معنوی فرد را تضمین می‌نماید. در واقع یکی از عواملی که می‌تواند پیش‌بینی‌کننده‌ی مناسبی برای سلامت معنوی افراد مخصوصاً در دنیای کنونی باشد امید به زندگی مطلوب است. و این امید به زندگی مطلوب از نظر معنوی باعث قوت و استحکام درونی در انسان می‌گردد. بر این اساس امیدواری می‌تواند به میزان زیادی ریشه در اعتقادات مذهبی و باورهای دینی فرد داشته باشد. (عسگری و همکاران، ۱۳۹۱، ۱۵۸-۱۳۵).

یعنی انسان با دستگاهی جدی و دقیق سر و کار دارد و نباید گمان کند که کارهای او فراموش می‌شود. هر کاری که انجام می‌دهد، هر موضعی که می‌گیرد و هر خلقی را که در خود می‌پرورد و... یک عکس العمل متناسب در جهان خواهد داشت. البته تعبیر آیه این است که خود عمل را می‌بیند یعنی قانون عمل و عکس العمل در نظام هستی چنان حاکم است که گویی اصلاً «عمل و عمل» است و نه «عمل و عکس العمل» عکس العمل هر عملی متوجه عامل آن است و در برابر عکس العمل انسان سپری وجود ندارد. قرآن کریم می‌فرماید: (لها ما کسبت و علیها ما اکتسبت) (بقره: ۲۸۶).

دیدگاه صاحب‌نظران جامعه‌شناسی در خصوص دینداری در معنا داری زندگی

در بین صاحب‌نظران جامعه‌شناسی، چه آن‌ها که موضع مثبت و جانبدارانه نسبت به دین داشته‌اند و چه آن‌ها که نقش آن را برای زندگی اجتماعی منفی ارزیابی کرده‌اند، با تصریح یا تلویح نقش معنابخشی آن برای افراد را پذیرفته‌اند. در اینجا به عنوان نمونه به برخی صاحب‌نظران کلاسیک و معاصر به عنوان چارچوب نظری این مقاله اشاره می‌شود. لازم به ذکر است که دین در بین جامعه‌شناسان اسلامی دین یک مکتب است که دارای دو بعد جهان بینی و ایدئولوژی می‌باشد. که در ذیل به تشریح آن از دیدگاه فیلسوفان و جامعه‌شناسانی نظیر محمد تقی جعفری، جوادی آملی، طباطبایی و مطهری پرداخته شده است.

پیتر برگر^۱ بر اساس ساختار زیستی ناقص آدمی، معتقد است، انسان برای ساختن جهان خود، دائم خود را بیرون میریزد. انسان معانی خود را بر واقعیت حمل می‌کند، اصطلاحی که او در این مورد به کار می‌برد «برونی‌سازی» است. آنچه از نظم و معنا در جهان وجود دارد، به صورت کلی شامل همه معانی درونی خود انسان است که بر اساس تجارب زیسته خودش آن‌ها را بر واقعیت حمل کرده است. به اعتقاد برگر «آنگونه که ما انسان را به طور تجربی می‌شناسیم، نمی‌تواند به صورتی فهمیده شود که از ریزش مداوم خود در جهان جدا باشد» (برگر، ۱۷۴: ۱۹۶۷). از نظر برگر، تنها کار دین درک‌پذیر ساختن و مشروع‌پذیر ساختن نظم اجتماعی نیست، بلکه تجاربی را که ممکن است باعث از هم‌گسیختگی اجتماعی و نابسامانی شود، معقول جلوه می‌دهد، دین موقعیت‌ها و تجربه‌های حاشیه‌ای را که خارج از محدوده‌های تجربه‌های عادی زندگی روزانه قرار می‌گیرند را نیز مشروع می‌سازد. میلتون یینگر^۲ با تأکید بر نقش دین در مشروعیت بخشی به گروه‌های نسبتاً کوچک سعی در تبیین کارکرد دین در تقویت ارزش‌ها و قواعد اجتماعی دارد. وی معتقد است که یکی از کارکردهای اساسی دین حل مسائل بنیادی انسان و ارائه پاسخ ابطال‌ناپذیر به پرسش‌های معنابخشی و مفهومی بشر درباره هدف زندگی و تجربه مرگ است. از نظریینگر، «امروزه برخلاف آنچه که تصور می‌شد، به وضوح می‌توان ناکارآمدی و ناتوانی علم تجربی در پاسخگویی به این مسائل اساسی

۱. Berger, P.

۲. Yinger, J. Milton.

بشری را مشاهده کرد؛ لذا دین که برای کاهش اضطراب و حل مسائل معنابخشی بشر آمده است عامل اصلی خلق ارزش‌ها و هنجارهای عملی برای معنایابی است» (یینگر، ۷۷: ۱۹۷۷). از نظریینگر «عضویت در گروه‌های دینی می‌تواند جایگاه ثابت و مشخصی را برای افراد پدید آورد که در مقایسه با سایر گروه‌های صنفی کمتر ابزاری و آنی بوده و می‌تواند روابط مداوم، ثابت، غیرحسابگرانه و هنجارین را برای افراد به ارمغان آورد» (رابرتسون^۱، ۳۰۸:۱۹۷۸). بدین ترتیب یینگر معتقد است که دین در گروه‌های دینی کارکرد انسجام بخشی و مشروعیت بخشی به هنجارهای گروهی را به بار خواهد آورد. در واقع کارکرد ادیان مختلف در برآوردن نیاز طبیعی بشر به معنابخشی و تعریف جایگاه فرد در نظام هستی، می‌تواند از طریق عضویت فرد در نظام‌های گروهی و مشارکت در هنجارهای آن به شکل قوی‌تری برای وی درآید.

شاید یکی از قوی‌ترین نظریه‌ها، دیدگاه وبر در حوزه ارتباط میان اخلاق و دینداری و معناداری زندگی باشد. یکی از ابعاد مهم جامعه‌شناسی دین ماکس وبر^۲، نقش دین در معنابخشی به زندگی است و این مسئله را بر نیازی انسان‌شناختی استوار می‌سازد: «انسان نیازی متفاوتی به جهان معنادار» دارد (وبر، ۳۱۲:۱۳۸۴). نیاز مذکور از زیستن انسان در جهان بی‌نظم و ذاتاً بی‌معنا ناشی می‌شود. وبر در تبیین دین عنصر روان‌شناختی جستجو برای معنا^۳ را مورد توجه قرار می‌دهد. با آنکه نقطه عزیمت بحثش در تبیین دین روان‌شناسانه است، تأکید می‌کند که تفاوت‌های ادیان مختلف را باید با عوامل جامعه‌شناختی تبیین کرد (تامسون و دیگران، ۱۰۳:۱۳۸۱).

گلاک و استارک الگویی است که یا به طور کامل و یا بخشی از آن، اغلب به دست پژوهشگران حوزه‌های مختلف جامعه‌شناسی به کار می‌رود (سراج‌زاده، ۴۹: ۱۳۷۸). به نظر گلاک و استارک، همه ادیان دنیا به رغم تفاوت‌هایی که در جزئیات دارند، عرصه‌های مشترکی دارند که دین‌داری در آن جا متجلی می‌شود.

دینداری از منظر محمد تقی جعفری

اولین مؤلفه انسان‌شناسی جعفری، «ماهیت‌مندی انسان است؛ جعفری در اثبات وجود

1. Robertson

2. Weber, Max.

3. Seeking for Meaning

ماهیت برای انسان که از آن با عنوان «انسانیت» یاد می‌کند، اصول شش گانه‌ای را مطرح می‌نماید. اصل اول، این اصل اخلاقی و ارزشی است که انسان، موجودی آزادی خواه است و هرگز مقهور عوامل و قوانین جبری طبیعی نبوده و دارای اراده‌ای آزاد و قدرت فراروی از وضعیت موجود است. می‌توان این حقیقت را مشاهده کرد که انسانها همواره در طول تاریخ، در برابر قوانین و اصول را کد طبیعی و اجتماعی و... مقاومت نشان داده و در پی اصلاح یا تغییر آن برآمده‌اند، زیرا به لحاظ روحی و روانی، این ایستایی و محدودیت با شخصیت نامحدود و فرا طبیعی او سازگاری ندارد؛ اصل دوم، جریان «شدن» در هستی است که انسان را از هر نوع اکتفا به نظام‌های محدود اجتماعی و فرهنگی باز می‌دارد، به نحوی که هر چقدر انسان در علم، هنر و امور اجتماعی و فرهنگی و... به پیشرفت دست می‌یابد، باز هم ذهن متفکر او از تفکر و خلاقیت باز نمی‌ایستد؛ اصل سوم، صدای وجدان درونی انسان است که همواره او را به سوی امری فراتر از امور مادی و طبیعی فرا می‌خواند؛ اصل چهارم، وجدان بیرونی است که همان پیامبران و اندیشمندان جوامع انسانی هستند که به عنوان راهنما، انسان را به سوی سیر تکاملی و دست‌یابی به کرامت و جایگاه حقیقی خویش فراخوانده‌اند؛ اصل پنجم، اصل تعهد به اشکال گوناگون است که از ذات انسانیت برمی‌خیزد؛ اصل ششم، قدرت انسان برای جلوگیری از تباهی و نجات دادن خود از نابودی احساس و تفکرات و عقاید و شایستگی او برای تغییر اوضاع و بهبود بخشیدن به آن است». (خدری، ۱۳۹۳، ۸۶-۶۷).

دومین مؤلفه انسان‌شناسی جعفری، تأکید بر وجوه دوگانه طبیعی و الوهی انسان است؛ از نظر وی علت فقدان شناخت صحیح از انسان، خطاهای موجود در انسان‌شناسی است که از جمله بزرگترین آن‌ها، توجه صرف به بعد مادی و طبیعی انسان و انکار بعد فرا طبیعی و متعالی اوست. ایشان به بررسی علل این خطا پرداخته و راه‌های اجتناب از آن را بیان می‌کند (جعفری، ۱۳۷۹: ۱۲۷). از نظر وی، اولین عامل، جهل انسان است که هر چه متعلق آگاهی او پیچیده‌تر باشد، میزان و کیفیت آگاهی او نیز باید بیشتر باشد؛ عامل دوم، منطبق نبودن و توافق نداشتن آگاهی‌ها و آرمان‌های معقول حیات با مسیر عینی و واقعی حیات است؛ عامل سوم، خطاهای معرفتی و عقیدتی موجود در مکاتب و فرهنگ‌های گوناگون در طی دوران زندگی بشر است که همچون یک آرمان قطعی وارد تفکر و زندگی او شده و مورد پذیرش قرار گرفته است؛ عامل چهارم نیز تفکیک و

تجزیه موجودیت و شخصیت یکپارچه انسان است که به نحوی به انکار بخش عظیمی از حقیقت وجودی او منجر شده است. علامه در بررسی انتقادی دیدگاهی که انسان را فاقد «من الوهی» دارای استعدادهای پرمعنا و قوای سازنده درونی می‌داند این پرسش را مطرح می‌کند که بر اساس چنین دیدگاهی، آیا می‌توان اجتماعی شامل افرادی با محوریت من طبیعی را یک وحدت اصیل و متعالی و یگانه انسانی دانست که درد و رنج‌های یک انسان، اجتماع را متأثر ساخته و آیا این اجتماع بشری در راستای اعتلای زندگی و معناداری آن و نیز تکامل شخصیت تک تک افراد انسانی حرکت می‌کند؟ و آیا اساساً می‌توان به انکار من متعالی و الوهی در انسان پرداخت؟ از منظر ایشان، این من الوهی، همان «من ایدآل» است که برای درک تمایز میان آن با من طبیعی باید به تمایز میان «آنچه هستم» با «آنچه باید باشم» توجه داشت. وی در تعریف ایدآل می‌گوید: «هر اصلی که بتواند جوابگوی تمام مسائل زندگی یک فرد یا اجتماعی بوده باشد و آن اصل برای آن فرد یا آن اجتماع، به عنوان هدف کلی نمودار گردد، آن اصل، ایدآل آن فرد یا اجتماع خواهد بود» مؤلفه سوم انسان‌شناسی علامه، توجه به کرامت انسانی است؛ کرامت در تعریف کلی و عام آن عبارت از پاک بودن از آلودگی‌ها، عزت، شرف و کمال خاص انسانی است. در اسلام دو نوع کرامت وجود دارد: اول، کرامت ذاتی و حیثیت طبیعی انسان پیش از آنکه خود با ارتکاب جنایت بر خویشان یا دیگران، این کرامت را از خود سلب نکرده باشد؛ دوم، کرامت ارزشی که اکتسابی و اختیاری بوده و از فعلیت بخشیدن به قوا و استعدادهای مثبت در وجود انسان و رشد و تلاش در مسیر تکامل حاصل می‌شود (جعفری، ۱۳۶۹: ۲). کرامت ارزشی در انسان‌ها یکسان نبوده و بر مبنای مفهوم تقوا سنجیده می‌شود. تقوا از کلمه عربی «وقایه» به معنای حفظ شیء از آنچه به او زیان می‌رساند گرفته شده است (راغب اصفهانی، ۱۳۶۹: ۵۳۰). جعفری با اشاره به اینکه کرامت ارزشی در انسان، «شرف و حیثیت ارزشی است که با کوشش اختیاری در مسیر ترکیه نفس و تحصیل معرفت و هستی یابی و تقرب به پروردگار متعال» حاصل می‌شود، چنین ارزشی را در تقوا می‌داند که طبق تعریف وی «صیانت از ذات در جاذبه کمال الهی» است. مؤلفه چهارم انسان‌شناسی جعفری نیز رسالت انسانی است که اساسی‌ترین و نیرومندترین محرک او در حرکت تاریخی او بوده است (خدری، ۱۳۹۳، ۸۶-۶۷). چون مفهوم رسالت، ابلاغ و اجرای حقیقت‌های عالی تر از وضع تحقق

یافته عینی، یا کوشش برای ادامه حقایق عالی‌تر از وضع تثبیت شده را در بر دارد، در نتیجه، تعریف رسالت عبارت است از احساس تعهد و ابلاغ و اجرای حقایق عالی‌تر از وضع موجود، یا کوشش برای ادامه آن حقایق، از یک منبع والا، به انسان‌هایی که نیازمند آن حقایق هستند از این رو، رسالت انسان‌ها را باید اجرای این حقایق عالی‌تر و ابلاغ شده از سوی پیامبران الهی برای فراروی از وضعیت موجود و رسیدن به وضعیت آرمانی دانست (خدیری، ۱۳۹۳، ۸۶-۶۷).

دینداری از منظر جوادی آملی

از منظر جوادی آملی امکان اتصاف به اوصاف الهی برای همه انسان‌ها وجود دارد و هرکس به اندازه هستی خود می‌تواند به اسما و صفات الهی دسترسی داشته باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۱ش، ص ۲۸۲). (از منظر جوادی آملی، لازمه‌ی دسترسی اسما و صفات الهی دینداری و پیشه نمودن تقوای الهی می‌باشد. از منظرایشان مراد از مظهریت، حلول واتحاد نیست؛ زیرا محال است که خداوند متعال در چیزی حلول کند یا با چیزی اتحاد یابد؛ بلکه مقصود آن است که همه موجودات جهان، به تمام هستی خود، آیت و نشانه خداوند هستند و هستی و همه کمالات خود را از او دریافت می‌کنند و در حدود و بقا محتاج خداوند هستند (جوادی آملی، ۱۳۸۵، ۴۴).

از منظر جوادی آملی، اگر خلافت متعین به انسان است، قوه و قابلیت هم در او قرار داده شده و می‌تواند به آن مقام راه یابد، پس مقام خلافت از میان مخلوقات برای انسان آمده است و چون آن ذات ربوبی قابل رؤیت نیست آدمی را برای جانشینی خویش آفرید و او را جامع همه صفات الهیه قرار داد تا بتواند آینه تمام نمای کمالات او باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۴ص ۲۲۷ و ۲۲۸).

از منظرایشان حیات مادی، مستلزم تلاش و حرکت مستمر و دائمی، و جاودانگی و خلود، مستلزم حیات غیرمادی و مرتبه قویتر حیات است (جوادی آملی، ۱۳۸۵: ۳۹۵). در قرآن کریم، حیات انسانی غیر از حیات نباتی و حیوانی است؛ یک حیات معنوی است که از منظر معرفت همراه با برهان عقلی و هم سفر با حبیب خدا بودن است. به همین دلیل، خداوند از موحد به «زنده» یاد می‌کند و کافر را در مقابل آن قرار می‌دهد. پس انسان یازنده است یا کافر. (جوادی آملی، ۱۳۸۵: ۱۹۴).

دینداری از منظر طباطبایی

دینداری از منظر ایشان بادر نظر گرفتن قرآن کریم به خوبی برداشت می‌شود که سراسر جهان امکان، آیت خدای سبحان است. در قوس نزول؛ عالم عقول، نفوس و طبیعت و در قوس صعود؛ عالم طبیعت، مثال و عقل، همه و همه آیت خداست، یعنی هر چیزی در جهان، جز آیت بودن برای خدا نیست (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۱۴). حقیقت حیات، امری فناپذیر و عبارت از نوعی وجود است که علم و قدرت از آن تراوش می‌کند. اسلام نه زندگی مادی را حیات حقیقی انسان می‌داند و نه برخوردار شدن از مزایای آن را سعادت واقعی می‌شمرد، بلکه حیات واقعی، جامع ماده و معنا است که لازمه وصول به آن مبتنی بر فطرت می‌باشد نه احساسات. (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۲۹۹).

خداوند سبحان، بعد از اتمام ذات هر شی آن را به سوی کمال مختص به خودش دعوت می‌کند و این هدایت به لحاظ اینکه حقیقتش همان اقتضای ذاتی اش نسبت به کمالات لاحقیه است، نوعی تفرع بر ذات شئی دارد (طباطبایی، ۱۳۸۸: ۴۹). فطرت بدین معناست که خدا در نهاد مردم سرشتی پدید آورده و متمرکز ساخته که به خدا معرفت یافته است و ایمان می‌آورد (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۹۹).

فطرت موجب هدایت درونی است که گاهی از آن به هدایت تکوینی تعبیر می‌شود. همانطور که همه انواع مخلوقات به سوی سعادت و هدف مطلوبشان، «هدایت فطری» شده اند و تجهیزاتشان مناسب با آن هدف است، انسان هم مفضول به فطرتی است که او را به سوی تکمیل نواقص و رفع نیازهایش هدایت کرده و نفع و ضررش را به او فهمانده است. این هدایت، مشترک بین همه افراد آدمی است. نوع انسان به خاطر تجهیزات مشترکی که دارد، سود و زیانش هم مشترک است؛ بنابراین، یک نوع سعادت و شقاوت دارد و مستلزم یک نوع سنت ثابت است. (طباطبایی، ۱۳۹۰ ش، ج ۱۶، ص ۱۷۸).

دینداری از منظر مطهری

دین عنصری پایدار، مؤثر و نیرومند بوده است و در فرهنگ جوامع نقش محوری به خود اختصاص داده است. به همین دلیل، مطالعه و شناخت دین یک جزء ضروری شناخت جامعه و فرهنگ بشری می‌باشد. اما دین، دارای چنان ابعاد پیچیده‌ای است که هرگز دانش واحدی، به تنهایی، نمی‌تواند همه‌ی ابعاد آن را به طور جامع مورد بحث و بررسی قرار دهد.

از این رو باید به کمک علوم مختلفی به مطالعه و بررسی دین پرداخت. به همین خاطر است که فیلسوفان، متکلمان، مورخان، انسان‌شناسان، پدیدارشناسان، روان‌شناسان و جامعه‌شناسان، از منظرهای مختلفی به بررسی ابعاد متنوع دین پرداخته و آثار ارزش‌مندی را در عرصه‌ی فلسفه‌ی دین، کلام، تاریخ ادیان و... ارائه کرده‌اند. در جامعه‌ی فکری - دینی ما هم، در چند سال اخیر، مطالعات و پژوهش‌های دینی اهمیت و جایگاه خاصی پیدا کرده است. در این میان، بررسی فلسفی و کلامی این مباحث (در مقایسه با سایر روش‌ها) همواره از اولویت خاصی برخوردار بوده است. استاد مطهری ضمن این که به عرصه‌های متنوع علمی توجه داشته و در آثار و نوشته‌های خود از آن‌ها سخن گفته است، علاقه و تعلق خاطر ایشان به فلسفه و کلام غیر قابل انکار است (مطهری، ۱۳۷۴، ۴۴۱).

مطهری از دین به مکتب تعبیر نموده و آن را طرحی جامع و منسجم می‌داند که هدف اساسی آن، کمال و سعادت انسان است. در واقع منظور از مکتب که در ابتدای مبحث به آن اشاره گردید این است که؛ یک تئوری کلی، یک طرح جامع و هماهنگ و منسجم که هدف اصلی آن، کمال انسان و تأمین سعادت همگانی است و در آن، خطوط اصلی و روش‌ها، بایدها و نبایدها، هدف‌ها و وسیله‌ها، نیازها و دردها و درمان‌ها، مسئولیت‌ها و تکلیف‌ها مشخص شده باشد و منبع الهام تکلیف‌ها و مسئولیت‌ها برای همه‌ی افراد بوده باشد (مطهری، ۱۳۸۱، ۵۵).

بنابراین، هر دین و مکتبی دو بخش دارد؛ جهان بینی و ایدئولوژی. جهان بینی عبارت است از نوع برداشت و دیدگاهی که یک مکتب درباره‌ی جهان هستی ارائه می‌کند. جهان بینی به مسأله‌ی معروف «شناخت» مربوط می‌شود؛ لذا از مختصات انسان بوده و به نیروی‌اندیشه و تفکر و قدرت ارزیابی از مجموع هستی بستگی دارد (مطهری، ۱۳۸۱، ۷۵-۷۶).

جهان بینی هر مکتبی، زیرساز و تکیه گاه فکری آن مکتب به شمار می‌رود. همه‌ی دین‌ها و آیین‌ها و همه‌ی مکتب‌ها و فلسفه‌های اجتماعی متکی بر نوعی جهان بینی بوده است. هدف‌هایی که یک مکتب عرضه می‌دارد و به تعقیب آنها دعوت می‌کند و راه و روش‌هایی که تعیین می‌کند و باید و نبایدهایی که انتشار می‌کند و مسئولیت‌هایی که به وجود می‌آورد، همه، به منزله‌ی نتایج لازم و ضروری جهان بینی است که عرضه داشته است. (مطهری، ۱۳۷۵، ۲۵).

در این مطالعه با در نظر گرفتن ادبیات و پیشینه تجربی پژوهش، تلاش شد سنجه‌ای ساخته شود که ابعاد مهم مطرح شده در این سنجه‌ها (هدف در سنجه کراتباخ و ماهولیک و اهمیت و ارزشمندی در سنجه چمبرلین و زیکا) را در بر داشته باشد. این دو بعد از معناداری بر اساس آراء جامعه‌شناسانی چون وبر وینگر که در بالا به آن‌ها اشاره شد هم قابل استنتاج است، به طوری که از نظر آنان، معناداری زندگی به این معناست که تجارب نابسامان و آزاردهنده زندگی که می‌تواند جهان را پوچ و بی‌هدف و زندگی را فاقد ارزش ذاتی جلوه دهند به نحوی تفسیر می‌شوند که فرد زندگی فردی و کل زندگی را هدفمند و با ارزش و اهمیت می‌داند. این دو بعد از معناداری در آثار و آراء صاحب‌نظران دیگر هم مورد تأکید قرار گرفته است (کویین، به نقل از پویا، ۱۳۸۵؛ ایگلتن، ۱۳۸۸ و هیکس و کینگ، ۲۰۰۸). از طرف دیگر معناداری زندگی موجب امیدواری می‌شود، به طوری که فرانکل^۱ (۱۳۷۵) معنا را براساس امید به آینده توضیح می‌دهد. با توجه به نظریات فوق، متغیر معناداری با سه بعد ارزشمندی، هدفمندی و امیدواری به شرح زیر تعریف عملیاتی شده است:

الف) ارزشمندی: ارزشمندی در این پژوهش در دو معنا به کار رفته است، یکی به معنای داشتن امور مطلوب و قابل اتکا در زندگی شخصی است که این امور مطلوب برانگیزاننده تمایلات و احساسات فردی است و دیگر نگاه فرد به خود زندگی بر اساس دوگانه ارزشمندی بی‌ارزشی زندگی است.

ب) امیدواری: وضعیتی احساسی در مورد آینده زندگی فرد بر اساس شرایط و امکانات است که باور به نتایج مثبت یا منفی را در وجود فرد شکل می‌دهد. البته امیدواری نیز به صورت سلبی قابل تعریف است یعنی در مقابل یأس و ناامیدی قرار می‌گیرد، که این برداشت نیز مورد توجه بوده است.

ج) هدفمندی: منظور از هدف در زندگی، داشتن افق‌های روشن در آینده و اتخاذ طرح و برنامه‌هایی در راستای رسیدن به آنهاست، از این طریق است که فرد از پوچی، سردرگمی و یکنواختی‌های می‌یابد.

^۱. Fletcher, Susan K. (2004)

۳- روش پژوهش

این پژوهش از نوع پژوهش‌های توصیفی و همبستگی است. جامعه آماری پژوهش، دانشجویان رشته معماری در کلیه گرایش‌های دانشگاه آزاد اسلامی واحد ایلام به تعداد ۱۳۰ نفر می‌باشد. حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران، ۹۸ نفر تعیین شده است. روش نمونه‌گیری، نمونه‌گیری تصادفی ساده بوده است.

ابزار گردآوری داده‌های این پژوهش، شامل سه پرسشنامه استاندارد می‌باشد. در این پژوهش از الگوی گلاک و استارک^۱ (۱۹۶۵) به دلیل ارائه تعریف چند بعدی و قابل قبول از دین داری استفاده شده است.

الگوی گلاک و استارک الگویی است که پژوهشگران حوزه‌های مختلف روان‌شناسی و جامعه‌شناسی به کار گرفته‌اند و با دین اسلام نیز تطبیق داده شده است. پرسشنامه سنجش دین داری مسلمانان را که در این پژوهش برای سنجش دینداری جوانان و میزان تقید به آن استفاده شده، سراج‌زاده (۱۳۷۸) ترجمه و برای جامعه ایران مناسب‌سازی کرده است. اعتبار این پرسشنامه در پژوهش سراج‌زاده (۱۳۷۸) و شریفی (۱۳۸۲) تأیید شده است. این پرسشنامه شاخص دینداری را از چهار بعد اعتقادی عاطفی، پیامدی و مناسکی مورد ارزیابی قرار می‌دهد. همچنین جهت سنجش شاخص معناداری زندگی از پرسشنامه اقتباس شده از نظریات فرانکل (۲۰۰۴) و پویا (۱۳۸۵) بهره گرفته شده است، که معناداری زندگی را در سه مؤلفه ارزشمندی، امیدواری و هدفمندی مورد تحلیل قرار می‌دهد. و همچنین جهت سنجش شاخص اخلاق از پرسشنامه استاندارد اخلاق حرفه‌ای آرمیتو و همکاران (۲۰۱۱)، استفاده شده است. این پرسشنامه شامل ۲۰ گویه بسته پاسخ بر اساس طیف پنج درجه‌ای لیکرت می‌باشد، پرسشنامه چهار بعد مسئولیت اجتماعی، تعلق به اجتماع علمی، خود کارایی و مسئولیت علمی را مورد سنجش قرار می‌دهد، این پرسشنامه توسط معانی پور (۱۳۹۱) اعتباریابی شده است.

در این تحقیق به منظور سنجش روایی ابزار اندازه‌گیری از روش تأیید روایی محتوایی بهره گرفته شده است. برای تعیین روایی محتوا، به گروهی از استادان صاحب‌نظر در زمینه موضوع ارزیابی اخلاق و دینداری و معناداری زندگی، پرسشنامه مورد نظر ارائه

^۱. Glock & Strak

واکاوی نقش اخلاق و دینداری در معناداری زندگی با تاکید بر راهکارهای قرآن کریم.....

گردید. به این منظور، برای مؤلفه از پرسشنامه مورد مطالعه، سه پرسش با این مضمون طرح شد:

- آیا پرسش مفهوم است؟

- آیا پرسش ها با ابعاد اعتقادی، عاطفی، مناسکی و بعد پیامدی ارتباط دارد؟

- آیا پرسشنامه ها، مفهوم کلی اخلاق و دینداری و معناداری زندگی را می‌سنجد؟

پاسخگویی استادان به سؤال‌های فوق، در یک مقیاس پنج درجه‌ای (از رتبه یک تا پنج)، بیانگر روایی محتوای پرسشنامه مورد نظر در هر یک از مقولات بود. با توجه به استاندارد بودن پرسشنامه‌های مورد استفاده در حوزه موضوع روایی آن‌ها به روش روایی محتوایی توسط خبرگان مورد تأیید قرار گرفت. جهت سنجش پایایی پرسشنامه‌ها از روش پیش‌آزمون بهره گرفته شده است. در این روش تعدادی پرسشنامه میان شرکت‌کنندگان خارج از نمونه آماری توزیع گردید و سپس پایایی آن‌ها به روش آزمون آلفای کرونباخ و توسط نرم‌افزار تحلیل داده‌های آماری مورد بررسی قرار گرفت. نتایج نشان داد که در اعتبار پرسشنامه در بخش پرسشنامه موریس ۰/۸۶۰ و در بخش پرسشنامه معناداری زندگی برابر ۰/۷۳۹ بوده است که در سطح مطلوبی از نظر اعتبار قرار دارد.

جهت تجزیه و تحلیل داده‌ها از در حوزه آمار توصیفی از شاخص‌های پراکندگی مرکز شامل میانگین، میانه، نما و انحراف از معیار بهره گرفته شده است، همچنین جهت آزمون فرضیات پژوهش از آزمون‌های همبستگی (ضریب همبستگی پیرسون) و آزمون رگرسیون به شیوه گام به گام^۱ استفاده شده است. کلیه تحلیل‌های آماری توسط نرم‌افزار تجزیه و تحلیل داده‌های آماری^۲ صورت پذیرفته است.

۴- تحلیل تجربی

الف) آمار توصیفی

در بخش اول تحلیل آماری به توصیف اطلاعات جمعیت شناختی، جامعه آماری مورد مطالعه خواهیم پرداخت.

جنسیت

یافته‌های تحقیق نشان داد که از نظر جنسیت ۷۴/۵ درصد پاسخگویان را مرد و ۲۵/۵

^۱. Stepwise

^۲. Spss

درصد پاسخگویان را زن تشکیل می دادند. که این مورد در جدول ۱ نشان داده شده است.

جدول ۱- توزیع فراوانی افراد نمونه آماری تحقیق از نظر جنسیت

جنسیت	فراوانی	درصد
مرد	۷۳	۷۴/۵
زن	۲۵	۲۵/۵
جمع	۹۸	۱۰۰

سن

نتایج نشان داد که بیشترین تعداد پاسخگویان با ۸۳/۷ درصد در رده سنی ۲۰-۲۵ سال بوده و کمترین تعداد آنها در رده سنی ۳۱-۳۵ سال قرار داشته اند (جدول ۲).

جدول ۲- توزیع فراوانی افراد نمونه آماری تحقیق از نظر سن

سن	فراوانی	درصد
۲۰-۲۵ سال	۸۲	۸۳/۷
۲۶-۳۰ سال	۱۱	۱۱/۲
۳۱-۳۵ سال	۵	۵/۱
۳۶-۴۰ سال	۰	۰
۴۱-۴۵ سال	۰	۰
جمع	۹۸	۱۰۰

رشته‌های تحصیلی

نتایج نشان داد که بیشترین تعداد پاسخگویان با ۳۷/۸ درصد در رشته معماری بازرگانی بوده اند و کمترین تعداد آنها در رشته معماری قرار داشته اند (جدول ۳).

واکاوی نقش اخلاق و دینداری در معناداری زندگی با تاکید بر راهکارهای قرآن کریم.....

جدول ۳- توزیع فراوانی افراد نمونه آماری تحقیق از نظر رشته های مورد مطالعه

درصد	فراوانی	رشته
۳۷/۸	۳۷	مهندسی معماری
۹/۲	۹	مهندسی تکنولوژی معماری
۵۰/۱	۵۰	معماری داخلی
۲	۲	نقشه کشی معماری
۱۰۰	۹۸	جمع

وضعیت تاهل

نتایج نشان داد که بیشترین تعداد پاسخگویان با ۸۷/۸ درصد مجرد و ۱۲/۲ درصد متاهل بوده اند (جدول ۴).

جدول ۴- توزیع فراوانی افراد نمونه آماری تحقیق از نظر وضعیت تاهل

درصد	فراوانی	وضعیت تاهل
۱۲/۲	۱۲	متاهل
۸۷/۸	۸۶	مجرد
۱۰۰	۹۸	جمع

ب) آمار استنباطی

جهت آزمون فرضیات پژوهش، در گام نخست از آزمون همبستگی و ضریب همبستگی پیرسون^۱ بهره گرفته شده است. نتایج در جدول ۵ ارائه شده است که نشان می دهد، رابطه میان کلیه ابعاد مطرح شده در حوزه اخلاق و دینداری و شاخص معناداری زندگی به جزء بعد مناسک مثبت و معنادار است. به عبارت دیگر این نتایج نشان دهنده این است که اخلاق و دینداری در کلیه ابعاد بجز بعد مناسک باعث ارتقاء شاخص معناداری زندگی در میان دانشجویان مورد مطالعه گردیده است.

^۱ . Correlation coefficients

جدول ۵- ماتریس همبستگی میان ابعاد دینداری و شاخص معناداری زندگی

معناداری زندگی	سطح معنی داری
معناداری زندگی	۱
دینداری	۰/۴۶۵**
بعد اعتقادی	۰/۴۸۸**
بعد عاطفی	۰/۵۳۱**
بعد پایبندی	۰/۳۰۸**
بعد مناسکی	۰/۱۱۲
اخلاق	۰/۸۱۵**
بعد مسئولیت اجتماعی	۰/۷۳۱**
بعد حس تعلق به اجتماع	۰/۶۶۴**
بعد خود کارایی	۰/۸۵۸**

** همبستگی در سطح $P < 0.01$

همچنین در این تحقیق برای تعیین اثرات متغیرهای مستقل بر وابسته از رگرسیون بهره‌گیری شده است. متغیر وابسته معناداری زندگی و متغیرهای مستقل عوامل مرتبط با دینداری شامل مؤلفه‌های بعد اعتقادی، بعد عاطفی، بعد پایبندی و بعد مناسکی و همچنین عوامل مرتبط با اخلاق شامل مؤلفه‌های بعد مسئولیت اجتماعی، بعد حس تعلق به اجتماع و بعد خود کارایی می‌باشند. نوع رگرسیون گام به گام می‌باشد که در این روش قویترین متغیرها یک به یک وارد معادله می‌شوند تا هنگامی که خطای آزمون معنی داری به ۵ درصد برسد. در این تحقیق رگرسیون طی سه گام صورت گرفته است و برای متغیر مستقل دینداری، سه متغیر مستقل که ارتباط آن‌ها در جدول (۵) معنادار بوده است به مدل وارد شده‌اند که شامل مؤلفه‌های بعد اعتقادی، بعد عاطفی و بعد پایبندی می‌باشند. همچنین برای متغیر مستقل اخلاق، سه متغیر که ارتباط آن‌ها در جدول (۵) معنادار بوده است به مدل وارد شده‌اند که شامل مؤلفه‌های بعد مسئولیت اجتماعی، بعد حس تعلق به اجتماع و بعد خود کارایی می‌باشند. در جدول ۶ و ۷ خلاصه مدل رگرسیونی آمده است. در این جدول بر اساس گام‌های طی شده شدت رابطه بین متغیرهای مستقل و وابسته در هر گام توسط ضریب همبستگی چند گانه نشان داده شده است. همچنین ضریب تعیین

واکاوی نقش اخلاق و دینداری در معناداری زندگی با تاکید بر راهکارهای قرآن کریم.....

(مجذور ضریب همبستگی چندگانه) که نشان دهنده توان تبیین تغییرات متغیر وابسته توسط متغیرهای مستقل و ضریب تعیین تعدیل شده آمده است. به دلیل این که ضریب تعیین تعدیل شده به درجه آزادی وابسته است، نسبت به ضریب تعیین دقیق تر است. آنالیز واریانس نیز نشان دهنده معنی دار بودن رگرسیون تا گام سوم می باشد.

جدول ۶- خلاصه و متغیرهای وارد شده به مدل در هر گام از رگرسیون

متغیرهای وارد شده به	ضریب همبستگی	ضریب i	ضریب تعیین تعدیل شده
بعد اعتقادی ^a	۰/۴۸۸	۲۸۲	۰/۲۷۵
بعد عاطفی ^b	۰/۵۳۱	۳۳۹	۰/۳۲۵
بعد پایبندی ^c	۰/۳۰۸	۳۸۲	۰/۳۶۲

a: متغیر پیش بین: (ثابت) بعد اعتقادی

b: متغیر پیش بین: (ثابت) بعد اعتقادی، بعد عاطفی

c: متغیر پیش بین: (ثابت) بعد اعتقادی، بعد عاطفی، بعد پایبندی

جدول ۷- خلاصه و متغیرهای وارد شده به مدل در هر گام از رگرسیون

متغیرهای وارد شده به مدل	ضریب همبستگی	ضریب تعیین شده	ضریب تعیین تعدیل شده
بعد مسئولیت اجتماعی ^a	۰/۷۳۱	۰/۵۳۵	۰/۵۳۰
بعد حس تعلق به اجتماع ^b	۰/۶۶۴	۰/۴۴۲	۰/۴۳۶
بعد خود کارایی	۰/۸۵۸	۰/۷۳۶	۰/۷۳۳

a: متغیر پیش بین: (ثابت) بعد مسئولیت اجتماعی

b: متغیر پیش بین: (ثابت) بعد مسئولیت اجتماعی، بعد حس تعلق به اجتماع

c: متغیر پیش بین: (ثابت) بعد مسئولیت اجتماعی، بعد حس تعلق به اجتماع، بعد خود کارایی
در جدول (۸) و (۹) آخرین مرحله از اجرای رگرسیون گام به گام متغیرها، ضرایب استاندارد و غیر استاندارد، انحراف معیار، تی استیودنت و معنی داری آن‌ها آمده است. مشاهده می گردد تمامی متغیرهای وارد شده به مدل در هر مرحله با معنی داری بالایی به تحلیل وارد شده اند و تا گام دوم با معنی داری در سطح یک درصد وارد مدل شده اند.

جدول ۸- ضرایب به دست آمده از تحلیل رگرسیون و سطوح معنی داری آن ها

t	ضرایب استاندارد شده	ضرایب غیراستاندارد		متغیرهای و شده در مد
	(Beta)	(انحراف معیار)		
۱۰۴۸		۰/۱۸۵	۰	مقدار ثابت
۱۴۸	۰/۵۳۱	۰/۰۴۶	د	بعد عاطفی
۷۸۶		۰/۱۸۱	د	مقدار ثابت
۸۴۶	۰/۶۹۹	۰/۰۵۵	د	بعد عاطفی
۱۸۴۵	-۰/۲۹۰	۰/۰۵۶	د	بعد مناسکی
۱۴۹		۰/۲۱۸	د	مقدار ثابت
۵۸۲	۰/۶۶۱	۰/۰۵۴	د	بعد عاطفی
۱۹۸	-۰/۳۲۰	۰/۰۵۵	د	بعد مناسکی
۵۴۸	۰/۲۱۵	۰/۰۵۵	د	بعد پایبندی

متغیر وابسته : معناداری زندگی

جدول ۹- ضرایب به دست آمده از تحلیل رگرسیون و سطوح معنی داری آن ها

t	ضرایب استاندارد شده	ضرایب غیراستاندارد		متغیرهای وارد شده در مدل
	(Beta)	انحراف معیار	(B)	
2.258		.286	.646	مقدار ثابت
10.500	.731	.076	.793	بعد مسئولیت اجتماعی
2.764		.325	.248	مقدار ثابت
5.081	.538	.115	.583	بعد مسئولیت اجتماعی
3.387	.253	.124	.296	بعد حس تعلق به اجتماع
4.717		.254	.437	مقدار ثابت
2214	.023	.118	.025	بعد مسئولیت اجتماعی
5.513	.544	.101	.052	بعد حس تعلق به اجتماع
7.928	.844	.104	.823	بعد خود کارایی

متغیر وابسته : معناداری زندگی

۵- بحث و نتیجه‌گیری

یکی از آموزه‌های دین مبین اسلام و اخلاق معنی دار بودن و هدفمند بودن زندگی است. مطالعه سودمند و موضوعی در آیات قرآن کریم نشان می‌دهد که قرآن کریم به عنوان کامل‌ترین کتاب الهی بیشترین توجه را به مسأله معنی داری زندگی داشته و در آیاتی بسیار زندگی انسان را هدفمند معرفی کرده است. از نظر قرآن کریم زندگی دنیوی انسان، موضوعیت دارد و در ارتباط تنگاتنگ با آخرت قرار دارد. قرآن کریم برای درک معنی و حقیقت زندگی، انسان‌ها را به مطالعه در اسرار آفرینش دعوت می‌کند.

در این پژوهش نتایج نشان داد میان مؤلفه معناداری زندگی و کلیه مؤلفه‌های مورد مطالعه در حوزه اخلاق و دینداری بجز بعد اعتقادی رابطه مثبت و معناداری وجود دارد، این نتایج نشان داد که کلیه فرضیه‌های پژوهش بجز فرضیه چهارم مورد تأیید قرار گرفتند، همچنین فرض اصلی پژوهش مورد تأیید قرار گرفت. همچنین نتایج تحلیل رگرسیونی نشان داد که از میان مؤلفه‌های مطرح شده در حوزه دینداری؛ ابعاد عاطفی، مناسکی و پایبندی به ترتیب داری بیشترین تأثیر بر مؤلفه معناداری زندگی داشته‌اند. و از میان مؤلفه‌های مطرح شده در حوزه اخلاق؛ ابعاد مسئولیت اجتماعی، بعد حس تعلق به اجتماع، بعد خود کارایی به ترتیب داری بیشترین تأثیر بر مؤلفه معناداری زندگی داشته‌اند. نتایج بدست آمده با تحقیقات فرجی و کاظمی (۱۳۸۸) و سراج‌زاده و همکاران (۱۳۹۲) همخوانی دارد. در این راستا بر اساس نتایج بدست آمده از پژوهش پیشنهاد می‌گردد، در راستای ارتقاء معناداری زندگی در همه ابعاد ارزشمندی زندگی، امید به زندگی و هدفمندی زندگی، مسئولین و متولیان امر تلاش نمایند کلیه ابعاد دینداری در میان دانشجویان و به ویژه ابعاد عاطفی مناسکی را توسعه دهند. در این راستا توسعه و ترویج شرکت دانشجویان در مراسم‌های مذهبی، برگزاری مناسبت‌های مذهبی، اهمیت دوچندان به مناسک جمعی دینی همانند نمازجماعت در دانشگاه به صورت جدی باید مورد توجه قرار گیرد. همچنین فعالان حوزه دین در دانشگاه با برگزاری دوره‌های آموزشی می‌توانند در توسعه فرهنگ دینداری دانشجویان گام‌های بیشتری بردارند. با توجه به اهمیت بعد عاطفی دینداری در معناداری زندگی که نتایج این تحقیق نیز بر آن تأکید دارد، برگزاری اردوهای زیارتی می‌توانند در توسعه بعد عاطفی دینداری در میان دانشجویان بسیار مؤثر باشد.

منابع:

- قرآن کریم.
نهج البلاغه.
- امیری، سیاوش (۱۳۸۳)، بررسی جامعه‌شناختی تأثیر پایگاه اقتصادی-اجتماعی و جنسیت بر دینداری جوانان (مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه شیراز)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شیراز.
- اورنگ، طوبی و دیگران (۱۳۹۹)، «سالمندی و اخلاق اجتماعی». فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال پانزدهم، شماره ۳.
- برگر، پیتر و توماس لوکمن (۱۳۸۷) ساخت اجتماعی واقعیت، فریبرز مجیدی. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- برگر، پیتر (۱۳۸۴) برخلاف جریان چالش‌های دین و مدرنیته، مباحثی جامعه‌شناختی در دینداری و سکولارشدن، سیدحسین سراج زاده، تهران: طرح نو.
- بويا، اعظم (۱۳۸۵) معنای زندگی، تهران: انتشارات ادیان.
- تامسون، کنت و دیگران (۱۳۸۱) دین و ساختار اجتماعی، مقالاتی در جامعه‌شناسی دین، علی بهرامپور و حسن محدثی، تهران: نشر کویر.
- جعفری، محمد تقی (۱۳۶۹) حق کرامت انسانی، تهران: سمینار حقوق بشر دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
- جعفری، محمد تقی (۱۳۷۹) انسان در اسلام، گردآوری و تنظیم و تلخیص محمدرضا جوادی، تهران: فرهنگ اسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۴) حیات حقیقی انسان در قرآن، قم: نشر اسرا.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۵) تسنیم؛ چاپ سوم، قم: نشر اسرا.
- خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۶) «تهیه مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات دانشجویان دانشگاه تهران»، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.
- خدایاری فرد و همکاران (۱۳۸۵) «آماده‌سازی و هنجاریابی مقیاس سنجش دینداری دانشجویان»، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.
- خداری، غلامحسین (۱۳۹۳) «بررسی و تحلیل معناداری زندگی از دیدگاه علامه جعفری مبتنی بر انسان‌شناسی دینی»، مجله حکمت معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و

واکاوای نقش اخلاق و دینداری در معناداری زندگی با تاکید بر راهکارهای قرآن کریم.....

- مطالعات فرهنگی، سال ۵، شماره ۴، ۸۶-۶۷.
- خواجه فرد، ندا و محمد حلاج (۱۳۹۹) «نقش اخلاق در تصمیمات پذیرش مالیاتی»، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری. سال پانزدهم، شماره ۴.
- دلاور، علی (۱۳۸۳) مبانی نظری و علمی پژوهش در علوم انسانی واجتماعی، چاپ سوم، تهران: انتشارات رشد.
- راغب اصفهانی (۱۳۶۹) المفردات فی غریب القرآن، ج ۳، تحقیق سید غلامرضا خسروی، تهران: مرتضوی.
- سراج زاده، سیدحسین (۱۳۷۸) «نگرش ها و رفتارهای دینی نوجوانان تهرانی و دلالت های آن برای نظریه سکولار شدن»، فصلنامه نمایه پژوهش، سال دوم، شماره ۸ و ۹، بهار و تابستان.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۸) رساله الولاية (سفرنامه سلوک)، قم: مطبوعات دینی.
- طباطبایی، محمد حسین (۱۳۹۰) المیزان فی تفسیرالقرآن، چاپ دوم، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- عسگری، پرویز و همکاران (۱۳۹۱) «رابطه باورهای دینی و امید به زندگی با سلامت معنوی»، مجله: مطالعات میان فرهنگی، شماره ۱۸.
- عمادی، سید رسول و گلزار شیری (۱۳۹۹) «شناسایی ابعاد اخلاق در فناوری آموزشی»، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال پانزدهم، شماره ۳.
- گروهی از نویسندگان (۱۳۸۷) «مجموعه مقالات مسابقات بین المللی قرآن کریم»، جلد سوم، انتشارات اسوه، چاپ اول.
- گیویان، عبدالله (۱۳۷۷) سنجش نگرش مردم تهران راجع به نقش و کارکردهای دین. تهران: شورای فرهنگ عمومی.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۴) میزان الحکمه، قم: انتشارات دارالحدیث.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۴) عدل الهی، مجموعه آثار، ج ۱، تهران، انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۵) ختم نبوت، مجموعه آثار، ج ۳، تهران، انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۱) خاتمیت، تهران، انتشارات صدرا.
- منتظری، زهرا و دیگران (۱۳۹۹) «مطالعه تجلی قاعده من ملک و جایگاه اخلاق در حقوق مدنی»، فصلنامه اخلاق در فناوری، سال پانزدهم، شماره ۱.

نمازی، محمد و دیگران (۱۳۹۹) «رابطه اخلاق و سازه های جامعه شناختی با سرمایه فکری»، فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال پانزدهم، شماره ۴.

نیکخواه، هدایت الله (۱۳۸۰) سنجش دینداری جوانان و عوامل مؤثر بر آن (دانش آموزان سال سوم پیش دانشگاهی)، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی.

وبر، ماکس (۱۳۸۴) دین، قدرت، جامعه، احمد تدین، تهران: نشر هرمس.

همیلتون، ملکم (۱۳۸۷) جامعه شناسی دین، محسن ثلاثی، تهران: نشر ثالث.

الیاده، میرچاد (۱۳۷۸) مقدس و نامقدس. نصرالله زنگویی. تهران: انتشارات سروش.

- Bergin, A.E. (1983). *Religiosity and mental health: A critical reevaluation and metaanalysis*. Professional Psychology: Research and Practice, 14(2), 170-184.
- Berger, P. (1967). *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. New York: Anchor Books.
- Chamberlain, K. & S. Zika. (1988). *Measuring Meaning in Life: An Examination of Three Scales*. Personality and Individual Differences. 9. 589-596.
- Hadden, J. K. (1995). *Religion and the Quest for Meaning and Order: Old Paradigms, New Realities*. Sociological Focus. 28 (1): 83-100.
- Marshall, V. W. (1986). *A Sociological Perspective on Aging and Dying*. In V. W. Marshall (Ed.), *The Social Psychology of Aging*, Beverly Hills. CA: Sage Publications. pp. 125-146.
- Robertson, R. (1978). *The Problem of the Two Kingdoms: Religion, Individual and Society in the Work of J. Milton Yinger*. Journal for the Scientific Study of Religion. 6 (3): 306-313.
- Stark, R. (1999). *Micro Foundations of Religion: A Revised Theory*. Sociological Theory. 17(3). 264-289.
- Weber, Max. (1963). *The Sociology of Religion*. Beacon Press.
- Yinger. (1977). *A Comparative Study of the Substructures of Religion*. Journal for the Scientific Study of Religion. 16 (1): 67-86.
- Yinger, J. Milton. (1969). *A Structural Examination of Religion*. Journal for the Scientific Study of Religion. 88-100.